

ՆՈՐ ԶՈՒՂԱՅԻ ՎԱՃԱՌԱԿԱՆՆԵՐԸ՝ ՈՐՊԵՍ ԻՐԱՆԻ ԵՎ ԱՐԵՎՄՏՅԱՆ ԵՎՐՈՊԱՅԻ ՄԻՋԵՎ ԱՌԵՎՏՐԻ ՄԻՋՆՈՐԴՆԵՐ

ՊԱՊԻԿՅԱՆ Ք.Վ.

Արևելյան Հայաստանում, հատկապես Նախիջևանի և Ղարաբաղի շրջաններում XV-XVI դդ., չնայած երկրի մշակութային, քաղաքական և տնտեսական ծանր պայմաններին, ձևավորվում են կամ սկսում են ակտիվորեն զարգանալ բազմաթիվ վաճառականական քաղաքներ և գյուղեր, որոնցից նշանավոր էին Արաքսի ձախ ափին գտնվող Զուղան, Աստապատը, Վանանդը, Վիստը, Ագուլիսը, Շոռոթը, Նախիջևանը, Դաշտը, Մեղրին, Երնջակը, Շահ-կերտը, Օրդուբադը և այլն: Աչքի էին ընկնում նաև Սյունիքը (Ղափան/Կապան), Արցախը, Արարատյան դաշտի քաղաքները (Երևան)¹: Բայց առավել նշանակալի էր Արաքսի ձախ ափին գտնվող Զուղա գյուղաքաղաքը², որին առանձնահատուկ առևտրական նշանակություն էր տալիս Միջին Ասիան, Իրանը Սև ծովի արևելյան ավազանի և Կովկասի մեծ ճանապարհների հետ կապող աշխարհագրական դիրքը: Զուղայի առևտրականները գրավում էին պարսից Շահ-Աբաս Ա-ի ուշադրությունը դեռևս թագավորության առաջին տարիներից: Եռանդուն և զորա-

¹ **Բայբուրդյան Վ.**, Համաշխարհային առևտուրը և իրանահայությունը XVII դարում, Թեհրան, 1996, էջ 17:

² Զուղայի պատմության ու մշակույթի մասին մանրամասն տե՛ս **Տէր-Հովհաննեսն Զ.**, Պատմութիւն Նոր Զուղայու որ յԱսպահան, հ. Ա, Բ, Նոր Զուղա, 1880-1881, **Խաչիկյան Շ.**, Նոր Զուղայի հայ վաճառականությունը և նրա առևտրատնտեսական կապերը Ռուսաստանի հետ XVII-XVIII դդ., Ե., 1988, **Ղազարյան Մ.**, Նոր Զուղայի գեղանկարչությունը 17-18 դդ., Թեհրան, 1985, **Այվազյան Ա.**, Զուղա, Ե., 1984, **Մինասյան Լ.**, Նոր Զուղայի տպարանն ու իր տպագրած գրքերը, Նոր Զուղա, 1972, **Բայբուրդյան Վ.**, Նոր Զուղա, Ե., 2007, **Ստեփանյան Ա.**, Նոր Զուղայի կենցաղային մշակույթը, Ե., 2000, **Թաջիդյան Է.**, Նոր Զուղայի հայ գաղթաբախը 17-18-րդ դդ. երուպական աղբյուրներում, մաս I, Ե., 2012, **Байбуртян В.А.** Армянская колония Новой Джульфы в ирано-западноевропейских экономических и политических взаимоотношениях в XVII в., М., 1965, **Олеарий А.** Подробное описание путешествия голштинского посольства в Московию и Персию в 1633, 1636 и 1637 гг., М., 2013.

վոր, ինչպես նաև խոհեմ Շահ-Աբասը (1587-1628) լավ էր հասկանում, որ XV-XVI դդ. թուրք-իրանական անընդմեջ արյունալի պատերազմների հետևանքով երկրի դատարկված գանձարանը լցնելու և քայքայված տնտեսությունը վերականգնելու համար անհրաժեշտ է առևտուր «ներմուծել», մեծացնել դրամաշրջանառությունը և խթանել արտաքին աշխարհի հետ առևտրական հարաբերությունների հաստատումը: Շահի նվիրական երազանքն էր միջազգային առևտրի կենտրոնը Արաքսի ձախ ափին գտնվող Ջուղայից տեղափոխել Իրան, իսկ մետաքսի քարավանային ուղիները տանել Սպահանի վրայով դեպի Պարսից ծոց՝ խթանելով Իրանի առևտրական աշխուժացումը եվրոպական և ասիական երկրների հետ: Այս հեռահար նպատակի իրականացմանն էր ուղղված 1604 թ. Շահ-Աբաս Ա-ի իրականացրած մեծ բռնագաղթը, երբ նրա հրամանով Ջուղայի և հարակից բնակավայրերի ժրաջան, արտադրող, բարձր մշակույթ ունեցող հայությունը բռնի տեղափոխվեց Պարսկաստան: Նա զարգացրեց Խորասանի տափաստանները, Գիլանի և Մազանդարանի վատառողջ և հեռավոր գավառները, զարդարեց Սպահանը, Ղազվինը, Շիրազը, Քեշանը: Բռնագաղթի ժամանակ Անդրկովկասի բնակչությունը գաղթեց Իրանի մետաքսի շրջաններից մեկը՝ Գիլանի հարավում գտնվող դրախտանման Մազանդարան՝ մետաքսի արտադրությամբ զբաղվելու համար: Նախիջևանի, Երևանի և Ջուղայի հաշվին 27.000 ընտանիք հաստատվեց Գիլանի գավառում, որտեղ շերամ էին մշակում: 1650 թ. այս 27.000-ից մնաց միայն 3000-ը, քանի որ Գիլանի կլիման խիստ մահաբեր էր: Եվ ինչպես ցույց տվեց ժամանակը, այս երկրամասը նրանց համար դարձավ գերեզման՝ գաղջ օդի և հիվանդոտ կլիմայի պատճառով³: Գիլանի ճահճային գավառը Կասպից ծովի հարավարևմտյան ափին էր. ամեն տարի մեծ քանակությամբ մետաքս էր արտադրվում: Շահը որոշեց մետաքս արտահանել եվրոպա և այդպիսով առևտրական կապեր հաստատել եվրոպական երկրների հետ: Կարևոր հանգամանք էր այն, որ, XVI դարից սկսած, հայ առևտրական խոջանների ձեռքին էր կենտրոնացած իրանական հում մետաքսի ու մի շարք այլ ապրանքների արտահանումը⁴: Մյուս կողմից՝ Շահի հրամանով Կախեթում ոչնչացրին թթի բոլոր ծառերը՝ վերջ տալու հա-

³ Արթինեան Հ., Նոր ջուղայեցի հայերուն առևտուրը ԺԷ դարում (Անահիտ. ազգային, գրական, գեղարվեստական հանդես, Փարիզ, 1908, N 1-4, էջ 31-32):

⁴ Բայբուրդյան Վ., Նոր Ջուղա, Ե., 2007, էջ 32:

մար վրացիների շերամապահությանը: Սա տնտեսական և քաղաքական հարված էր հարևան Վրաստանին⁵: Շահի հատուկ հրովարտակով 1605թ. Սպահանի հարավային մասում՝ Ջայենդերուդ գետի աջ ափին, շահապատկան «Խասսե» հողերից հատկացվեց մի մեծ հողատարածք՝ նոր բնակավայր կառուցելու համար, որը, ի հիշատակ ավերված Ջուղայի, անվանվեց Նոր Ջուղա: Կարճ ժամանակ անց այն դարձավ հայ առևտրական կապիտալի խոշոր կենտրոն, որն իր կարգավիճակը պահեց շուրջ մեկ դար: Նոր Ջուղայի բնակչությունն սկզբնապես բաղկացած էր հին ջուղայեցիներից, բայց հետագայում այն դարձավ Իրան գաղթեցված և առևտրով զբաղվող բնակչության բնակավայր՝ վերածվելով զուտ առևտրական քաղաքի⁶:

Թուրք-իրանական երկարատև պատերազմն ավարտվեց 1639 թ. Ջոհարում (Կասր Ե Շիրին) կնքված հաշտության պայմանագրով, որով XVII դ. երկրորդ կեսին Հյուսիսային Իրանի, Հայաստանի, Փոքր Ասիայի և Միջագետքի վրայով անցնող առևտրական ուղիներով երթևեկող քարավանների համար ստեղծվեցին առևտրական գործունեության համար ապահով պայմաններ: Այս իրադարձությունը նպաստավոր էր հատկապես հայ վաճառականության համար, որը նախընտրում էր արտաքին առևտուր իրականացնել Թավրիզ-Ջմյուռնիա (Իզմիր), Թավրիզ-Հալեպ մայրուղիներով⁷: Այս մասին տարբեր նկարագրություններ են թողել հայ պատմագիրները՝ Ջաքարիա Ագուլեցին⁸, Ջաքարիա Քանաքեռցին⁹: Կապված լինելով գլխավոր մայրուղուն՝ այս ճանապարհները ծառայում

⁵ **Բայբուրդյան Վ.**, Համաշխարհային առևտուրը և իրանահայությունը..., էջ 40-41:

⁶ Նույն տեղում, էջ 40-42:

⁷ **Փափազյան Վ.**, Առևտրային ճանապարհների պաշտպանությունը Սեֆյան պետությունում 17-րդ դարում [Պատմա-բանասիրական հանդես (այսուհետև՝ ՊԲՀ), 1986, N 4, էջ 156]:

⁸ **Զ. Ագուլեցի**, Օրագրութիւն, Ե., 1938, էջ 24:

⁹ Ֆրանսիացի ճանապարհորդ Ժոզեֆ Պիտտոն դե Տուրնեֆորը, XVII դ. կեսերին այցելելով Հայաստան, տեսնելով Արարատյան դաշտավայրի առատ բերք ու բարիքը, գրել է. «Ես կասկածում եմ, որ, Հայաստանից բացի, կա մեկ այլ երկիր, որտեղից կհավաքեն այդչափ բազմատեսակ մթերքներ՝ հացահատիկային մշակաբույսեր, բրինձ, վուշ (կտավատ), ձմերուկ, խաղող, ծիրան, դդում, բամբակ» (**Каратегян Г.** Армянский мир в «Путешествии в Левант» Турнефора, Е., 2017, с. 96): Նրա ժամանակակից մեկ այլ ճանապարհորդ՝ Ժակ Վիլլոտը, գալով Հայաստան, գրել է. «Մրգերն այստեղ ընտիր են, հատկապես ծիրանը: Բացի Հայաստանից, չկա որևէ այլ տեղ, որտեղ ծիրանը լինի այդքան շատ ու համեղ» (նույն տեղում):

էին նաև միջնահանգային և միջգյուղային առևտրի իրականացմանը: Ազուլեցի պատմագիրն իր գրքի առաջին՝ «Ուղեչափություններ» բաժնում¹⁰, մանրամասն նկարագրում է հատկապես Ազուլիս-Թավրիզ-Սպահան և Թավրիզ-Մարաղա առևտրական ճանապարհները և իր վկայությունների ճշմարտացիությունն ապացուցելու համար գրում. «Ոչ թէ մին մարդ, գ կամ դ մարդ կու հարցնեմ անունն՝ կամ քանի աղաջ կայ կամ չկայ կամ մին աղաջ յետ կամ թէ առաջ, ոչ թե չափելով իմացայ, այլ իմաստուն մարդիկ հարցանելով: Ոչ թե մին անգամ գնալով այս գրեցի. ՌՂԶ/1647/ յամի Ազուլաց դուրս գնացի մինչի ՌՃԺԳ/1667/ յամն շուրջ գալով, գնալով, հարցանելով գրեցի ըստուքն: Գ, դ թղթի վերայ գրած էի, ոմն ըստուք, ոմն սխալ: Ապա ՌՃԺԳ/ 1667/ յամին նորոյգէցի այսմ դավտարս: Դարցեալ ես անարժան Զաքարիայ, ուր և իցէ, էթէ գիւղ, էթէ քաղաք, էթէ ծով, էթէ ցամաք մինչի ես գնացի ոչ, ականատէս չէլայ, գրեցի ոչ. զերայ իմ գնացած, տէսած տէղն գրեցի. անտէսն ոչ գրեցի»¹¹:

Պատմագիրն իր վկայակոչած ուղղությունների համար չափման միավոր է ընտրել փարասանգը՝ ձիերի և ուղտերի ընթացքի միջին արագությունը¹²: Ազուլեցին քաղաքները, բերդերն ու քաղաքատիպ ավանները (ղասաբայ) չի տարբերակում և ներկայացնում է նույն նշանով¹³: Տարբերակված չեն նաև ռահդարխաները (ճանապարհապաշտպան կետեր) և մաքսատները, որոնք ներկայացվում են ||| նշանով: Պատմագիրը Ազուլիսից մինչև Էրզրում ընկած հատվածում հիշատակում է 9 մաքսատուն՝ Նախիջևան, Շարուր, Էջմիածին, Աղջաղալա, Չոբան-քորփի, Հասան-Ղալա, Իլիջա, Թողաթ, Իզմիր¹³: Սրանցից 6-ը իրանական հատվածում են, իսկ երեքը՝ թուրքական (Չոբան-քորփի, Հասան-Ղալա կամ Հաքաբադ, Իլիջա): Պատմագիր Առաքել Դավրիժեցին Աղջաղալան նույնացնում է հին Երվանդակերտի հետ¹⁴:

Ազուլեցու հաղորդած տեղեկությունների համաձայն՝ այս մայրուղիներով շարժվելիս առևտրական քարավանները հաճախ ենթարկվում էին

¹⁰ **Զ. Ազուլեցի**, էջ 20-24:

¹¹ Նույն տեղում, էջ 6:

¹² Փարասանգը հին իրանական երկարության չափի միավոր է, որը հավասար է վեց կիլոմետրի (տե՛ս **Хинц В.** Мусульманские меры и веса с переводом в метрическую систему, М., 1970, с. 72):

¹³ Նույն տեղում, էջ 7-11:

¹⁴ Պատմութիւն **Առաքել վարդապետի Դարիժեցոյ**, Վաղարշապատ, 1896, էջ 36-37:

ավագակային հարձակումների: Առավել անպաշտպան և խոցելի էին Օսմանյան Թուրքիայի տարածքով անցնող միջազգային տարանցիկ առևտրի քարավանային մայրուղիները: Պատմագիր Դավրիժեցին գրում է Վան-Թավրիզ քարավանային ճանապարհի մասին, որն անընդհատ հարձակման էր ենթարկվում Խոշաբի բերդի տեր Սուլեյման բեկի կողմից¹⁵: Առևտրականների համար լուրջ սպառնալիք էին ոչ միայն ավագակային հարձակումները, այլև տեղական իշխանությունների թալանչիական գործողությունները: Այսպես, օրինակ, Դավրիժեցին գրում է, որ Էրզրումի Աբազա փաշան խաբեությանը հավաքում է բազմաթիվ առևտրական քարավաններ քաղաքում և թալանում դրանք¹⁶: Հատկապես վտանգավոր են եղել Օսմանյան կայսրության քրդաբնակ շրջաններով անցնող քարավանային ուղիները: Այսպիսով, պատմագիտական գրականության մեջ կան բազմաթիվ վկայություններ թե՛ Սեֆյան Պարսկաստանի և թե՛ Օսմանյան Թուրքիայի տարածքով անցնող առևտրական ճանապարհների անապահովության մասին, որոնք լուրջ խոչընդոտներ էին ստեղծում հայ վաճառականների առևտրական գործունեության համար:

Նոր Ջուղայում¹⁷ հաստատվելուց ի վեր ջուղայահայությունը Շահ-Աբասի կողմից ստացավ քաղաքական, տնտեսական, կրոնական և իրավական արտոնություններ¹⁸: Նրանց հնարավորություն տրվեց պարսկական հողում ազգային ու կրոնական սովորույթներն ու առանձնահատկությունները պահելու և զարգացնելու: Գաղթեցված ու մնանկացած հայ վաճառականությանը ոտքի կանգնեցնելու և նրանց առևտրական գործունեությանը սատարելու համար Շահը ջուղայեցի վաճառականներին հատկացնում էր անտոկոս դրամական վարկեր և ապրանքներ: Նա ամեն կերպ խրախուսում էր հայ վաճառականներին՝ հայտնաբերելու նոր և ազատ շուկաներ:

¹⁵ Նույն տեղում, էջ 494:

¹⁶ Նույն տեղում, էջ 573:

¹⁷ Խաչատուր Ջուղայեցու վկայությամբ՝ հարուստ խոջաներն իրենց տները կառուցում էին Ջայանդերուտ (Ջայանդեհ Ռուդ՝ գետ, որ կյանք է բաշխում) գետի ափին, որտեղ օդը մաքուր էր (**Խ. Ջուղայեցի**, Պատմութիւն Պարսից, Վաղարշապատ, 1905, էջ 102):

¹⁸ Պարսից Շահ Աբաս Առաջին արքան 1593 թ. հունվարի 24-ի հրովարտակով ջուղայեցի խոջա Նազարին առևտրական արտոնություններ է շնորհում Պարսկաստանում՝ ցույց տալով իր բարյացակամ վերաբերմունքը [**Քիլոտեան 3.**, Ջուղայեցի Խոջա Նազար եւ իր գերդաստանը (առանձնատիպ), Բոստոն, 1943, էջ 13]:

Շահի կողմից ջուղայեցիներին փոխտվության ձևով հատկացված մետաքսը վաճառականները վճարում էին ոչ թե կանխիկ, այլ ճանապարհորդությունից վերադառնալուց հետո: Ի վերջո, հայ վաճառականական դասի օգնությամբ Իրանը միջազգային առևտրի կենտրոն դարձնելով և մետաքսի գլխավոր քարավանային ուղիները Սպահանի վրայով անցկացնելով՝ Շահը տնտեսական մեծ հարված հասցրեց Օսմանյան Թուրքիային՝ նրան զրկելով իրանական հում մետաքսից ստացվող ահռելի եկամտից: Այդ էր պատճառը, որ 1605 թ. բռնագաղթի ժամանակ Շահը ամայացրեց Էրզրում-Թավրիզ առևտրական ճանապարհին ընկած այն բոլոր երկրամասերը, որոնց վրա կատարվող առևտրի հասույթի մեծ մասը մտնում էր օսմանյան գանձարան: Իրանի տնտեսական կյանքն աշխուժացնելու համար շահը, բացի հում մետաքսից, պետական մենաշնորհի հայտարարեց ակնահանքերը և մետաղահանքերը, դրամահատությունը և դրամափոխության գործը¹⁹: XVI դ. սկզբից Եվրոպայում մետաքսյա կտորեղենի արտադրությունն ունեցավ այնպիսի զարգացում, որ տեղում արտադրվող հումքը այլևս չէր բավարարում, և հարկ եղավ այն ներմուծել Արևելքից, հատկապես Իրանից՝ որպես հում մետաքսի արտադրության խոշորագույն կենտրոններից մեկը: Նոր Զուղայի խոջաներին էր պատկանում դեպի Լևանտի առևտրական կենտրոններ Իրանի հում մետաքսի արտահանման մենաշնորհը, որը նոր վերելք ապրեց հատկապես XVII դարում: Դա պայմանավորված էր այն հանգամանքով, որ հում մետաքսը Եվրոպական շուկաներում մեծ պահանջարկ ուներ: Հայ վաճառականները Լևանտում աշխույժ առևտրական հարաբերություններ էին վարում Հոլանդիայի և Ֆրանսիայի հետ՝ հարուցելով Անգլիայի դժգոհությունը: Մեծ Բրիտանիան, որը քաղաքական և տնտեսական հակամարտության մեջ էր Հոլանդիայի և Ֆրանսիայի հետ, ամեն կերպ ջանում էր խլել մետաքսի առևտուրը նրանց ձեռքից: Մեծ հաշվով այս քայլը ուղղված էր նաև հայ վաճառականների դեմ, քանի որ նրանց առևտուրը հիմնականում կատարվում էր Հոլանդիայի և Ֆրանսիայի հետ: Այսպիսով, ի դեմս հայ վաճառականների, Մեծ Բրիտանիան Լևանտում ուներ լուրջ մրցակից: Անգլիացիներին հայտնի էր այն իրողությունը, որ հայ դիվանագիտական հանձնակատարները պատրաստվում են Շահ-Աբաս Ա-ի հանձնարարությամբ Եվրոպայում իրանա-Եվրոպական հակաթուրքական դաշինք կնքել:

¹⁹ Զ. Քանաթեղի, Պատմագրություն, հ. Ա, Վաղարշապատ, 1870, էջ 36-37:

Այս հանգամանքը անգլիացիները օգտագործում էին թուրքական իշխանությունների մոտ հայ վաճառականներին օգտագործելու համար: Բացի այդ, անգլիացիների համար ձեռնտու չէր հում մետաքսը երկրորդ ձեռքից՝ հայ վաճառականներից գնելը, քանի որ այն Հալեպում հիսուն տոկոսով ավելի թանկ էր, քան Իրանում²⁰: 1607 թ. Լևանտյան ընկերությունը, նպատակ ունենալով Բոսֆորով և Տրապիզոնով Իրանից էժան հում մետաքս արտահանել, թուրքական սուլթանից թույլտվություն է ստանում մուտք գործելու Սև ծով, որը փակ է եղել Եվրոպացիների առաջ: 1639 թ. հետո Լևանտում իրանահայ վաճառականների մասնակցությունը մի նոր թափ ձեռք բերեց: Հալեպում, Ջմյուռնիայում, Ալեքսանդրիայում, Ստամբուլում հայ վաճառականները առանձնանում էին իրենց առևտրական գործողություններով: Ստամբուլում անգլիական առևտրական ներկայացուցիչները խոստովանում էին, որ հում մետաքսի առևտուրն առավելապես հայ վաճառականների ձեռքում էր: Եվրոպական հզոր առևտրական ընկերությունների իրականացրած մրցակցային սուր պայքարին դիմագրավելու համար հայ վաճառականներն ստիպված էին ճկունություն ցուցաբերել²¹:

Ֆրանսիացի հայտնի պատմաբան և տնտեսագետ Ֆերնան Բրոդելի վկայությամբ՝ հայերը Չինաստան չէին գնում, քանի որ արծաթն այնտեղ ավելի թանկ էր, քան մյուս երկրներում, ուստի հայերը հասնում էին նրա սահմաններին և արծաթը փոխանակում ոսկու սալիկներով²²: Հայ առևտրականների գործունեությունը ծավալում էր մինչև Հնդկաստան: XVII դ. նոր ջուղայեցիները, որպես խոշոր վաճառականներ, Պարսկաստանի Բանդարաբաս նավահանգստից նավերով մուտք գործեցին նաև Հնդկաստան: Հասնելով Սուրաթ նավահանգիստ՝ նրանք այնտեղից մեկնում էին երկրի գլխավոր քաղաքներ, մասնավորապես Կալկաթա, Բենգալ և հյուսիսային Փենջաբ, որտեղ էլ կատարվում էին առևտրական աշխույժ գործողություններ: Վենետիկցի նշանավոր առևտրական Ֆրիդրիխի պատմելով՝ 1563 թ. Հալեպի շուկայում իրեն հանդիպած առաջին առևտրականները ջուղայեցիներն են եղել, որոնց անվանել են «հայաստանցի վաճառականներ»: Դեռևս հնագույն ժամանակներից Հալեպը կամ «Արաբիոյ հյու-

²⁰ **Բայբուրդյան Վ.**, Հայերը և Լևանտյան առևտուրը 17-րդ դ. (ՊԲՀ, 1985, N 2, էջ 109):

²¹ **Բայբուրդյան Վ.**, Միջերկրածովյան առևտրական ճանապարհը և հայ վաճառականների առևտուրը Արևմտյան Եվրոպայի երկրների հետ 17-րդ դ. (ՊԲՀ, 1987, N 3, էջ 107-108):

²² **Ալերամո Հերմետ**, Հայերի Վենետիկը, Ե., 2000, էջ 176:

սիսային մայրաքաղաքը» բնակավայր է եղել այստեղ ապրող հայերի համար²³: Հալեպում զարգացած է եղել հայկական-վանական կյանքը: Փաստորեն, Նոր Զուղայի վաճառականները, համագործակցության մեջ մտնելով Արևմուտքի և Արևելքի երկրների հետ, իշխող դիրք գրավեցին թանկարժեք քարերի, ոսկու և արծաթի, բամբակյա և մետաքսյա գործվածքների, ինչպես նաև թեյի, դարչինի և այլ համեմունքների առևտրի ոլորտներում:

Աշխույժ առևտրական կապեր էին հաստատվել նաև Իտալիայի մի շարք վաճառաչահ քաղաքների՝ մասնավորապես Լիվոռնոյի, Ջենովայի և Վենետիկի հետ²⁴: Հայ վաճառականների և վենետիկցիների միջև, ըստ աղբյուրների վկայությունների, բացի համագործակցությունից, կար նաև մրցակցություն առևտրի ոլորտում: Հիշատակության է արժանի XVII դ. պատմագիր Զաքարիա Ագուլեցու վկայությունը: Ըստ նրա՝ 1676 թ. նամակ են տանում Ագուլիս, որ Վենետիկի «Ֆրանգստան քաղաքում» դոժի հրամանով կրակի է մատնվել վեց հարյուր փաստավ լոնդոնյան մահուդ: Այս մահուդից երկու հարյուր երեսուն փաստավ պատկանում էր ագուլեցի Փանոս Շահշուվարենցին, իսկ մյուս մասը՝ ջուղայեցիներին և հրեաներին: Այս հրդեհումն ուներ իր պատճառը: Նրանք այս մահուդը գնել էին Ամստերդամից, բերել Վենետիկ, որպեսզի մաքուր վճարելով և ծովով անցնելով Տոպրավանատիկով հասնեն Ուռումելի կամ Խորմացտուն և կամ էլ տանեն ղզբաշների երկիր՝ վաճառքի համար: Այս մասին իմանալով՝ վենետիկյան գորգագործներն ու մահուդի վաճառականները գնացին բողոքելու դոժին, ասելով՝ «այս չուխես գնայ Խորմաց երկիրն, մեր չուժէն կոտոր կը ընկնի: Դարցյալ մին մահանա արին, թէ՛ այս չուխի տէրն գայ, փող դնի բանքումն, մուչուլգայ տան /գրավոր կերպով պարտավորվեն - Պ.Ք./ թէ մեք այս չուխես Ուռումելի բանաք ոչ, ծախինք ոչ, մեք ձեր փողն յետ տալու լինիք»: Ոմանք չհավատացին՝ ասելով, որ խաբում են և փողերը հետ չեն տա, ոմանք էլ կարծում էին, որ այդ եղանակով իրենց վախեցնում

²³ Առաքել Դավրիժեցին հիշատակում է վարպետներ Մինասին և Հակոբջանին «... եւ են սոքա երկրքեանս ի ցեղէն Զուղայեցոց» (**Տէր-Հովհաննէանց Հ.**, նշվ. աշխ., էջ 154, **Առաքել Դավրիժեցի**, էջ 409):

²⁴ Զուղայի մեծահարուստ վաճառականությունը, արտաքին աշխարհի հետ առևտրական կապեր հաստատելով և երկրե երկիր շրջագայելով, հաղորդակից դարձավ քաղաքակիրթ Եվրոպայի մշակութային նորամուծություններին (**Ղազարյան Մ.**, Հայ կերպարվեստը 17-18-րդ դդ., Ե., 1974, էջ 16):

են: Մինչ այս ու այն կողմ հարցեր էին հնչում, մահուդով բեռնված քարավանը շարժվեց նավահանգիստ: Այստեղ մահուդով բեռնված երկու նավեր շուրջ յոթ-ութ օր պտտվում էին ծովի վրա, որոնք, սակայն, դոժի հրահանգով, ոմն ծովակալ դուրս է բերում ծովից, ողջ մահուդը դատարկում է և հրդեհում: Մահուդի տերերը նրան խնդրում են չայրել. «Ան կէսն ձեզ, կէսն տվէք մեզ կամ ամէն տվէք, Սան Մարկու լինի, այրել մեք, դաբուլ չարին: Այսպէս զուլ ու սիթամով այրեցին»²⁵: Ըստ Ագուլեցու՝ Փանոսն այնքան է կտորվում կատարվածից, որ հիվանդանում է:

XVII դարում միջազգային առևտրի ասպարեզում կարևոր դեր ունենր Հոլանդիան: Հայերի գալուստը Ամստերդամ հիշատակվում է 1560-1565 թթ.²⁶: XVII-XIX դդ. Ամստերդամը դարձել էր վաճառականական խոշոր քաղաք, նրա համբավն այնքան մեծ էր, որ ստացել էր «եվրոպական կայսրուհի» տիտղոսը²⁷: Ինչպես Ջոյունիայի հայ վաճառականությունը, այնպես էլ պարսկահայերն ու նոր ջուղայեցիները իրենց հայացքը սևեռել էին Ամստերդամին: Դեպի Ամստերդամ հայերի կանոնավոր երթևեկությունը սկսվել է XVII դարից: Նրանց այս քայլը հոլանդացի պատմագիրները մեկնաբանում են այսպես. 1605 թ. հայոց երկրի մի մասը Շահ-Աբասի կողմից ենթարկվում է թալանի ու ավերի, և հայերը հարկադրված գաղթում են Պարսկաստան տարբեր քաղաքներ: Հայ վաճառականներից շատերը այդ վայրերում հաջողություն են ունենում և մեծ հարստություն կուտակում: Առևտրական գործունեությունը դյուրացնելու համար XVII դ. հայերը Ամստերդամում, Վենետիկում նույնիսկ սեփական նավեր են ունեցել, որը հեշտացրել է նրանց մուտքը թուրքական նավահանգիստներ: Ջոյունիայից հայ վաճառականները նավերով Վենետիկ էին տեղափոխում դաղմատացիների ափերից բերված չմշակված մետաքս և ներկանյութերի կապոցներ: Պատմագիր Ջաքարիա Ագուլեցին սրա մասին գրում է. «Յամի ՌՃԷ/1658/ սեփտեմբերի ժթումն/19/ ես Ջաքարիայ Իզմիր այսօր մտայ նավ, որ Աստուծով գնաք Վենետիկ»²⁸: Վենետիկ գնացած Նոր Զուղայի հայերից առաջին անգամ ներկայացուցչություն են բա-

²⁵ **Զ. Ագուլեցի**, էջ 131:

²⁶ **Սարուխան Ա.**, Հոլլանդան եւ հայերը ԺՁ-ԺԹ դարերում, Վիեննա, 1926, էջ 46:

²⁷ **Սարուխան Ա.**, Բելգիա և հայերը, Պատմական-մատենագրական տեսություն՝ ԺԱ դարից մինչև մեր օրերը հայ ժողովրդի՝ Բելգիայի հետ ունեցած յարաբերությունների վրայ, Վիեննա, 1937, էջ 12:

²⁸ **Զ. Ագուլեցի**, էջ 51:

ցել Շեհրիմանները կամ Սեհրիմանները, որոնք մեծ հեղինակություն վայելող տնտեսագետներ են եղել: Նրանք հաջողակ ու մեծ ճանաչում ունեցող վաճառականներ էին ադամանդի շուկայում, զբաղվում էին նաև կտորեղենի, մորթեղենի, ծխախոտի, համեմունքների և այլ ապրանքների մեծաքանակ առևտրով²⁹: 1650 թ. Շահումյանները Ղարաբաղից Վենետիկ գնացած Ոսկան իշխանի հետ բացեցին դրամատուն, իսկ հետագայում դարձան Մուրանոյի ապակու և բյուրեղի ամենահզոր արդյունահանողները³⁰: Պարսկաստանի և Արևմուտքի միջև սերտ բարեկամական և առևտրական հարաբերություններ էին ձևավորվել, ուստի հայերով բնակեցված Վենետիկը նորջուղայեցի առևտրականների շնորհիվ օգտվում է իրավիճակից և մեծ շահ ստանում:

Միջազգային առևտրի ասպարեզում կարևոր դեր է ունեցել Ռուսաստանը: XVII դ. ջուղայեցի վաճառականները Ռուսաստանը առևտրի բնագավառում դիտում էին որպես կարևոր հանգրվան: Ուշագրավ է, որ ջուղայեցիների վերաբերմունքը Ռուսաստանի նկատմամբ խրախուսվում էր նաև թուրքական ավազակաբարո կառավարության կողմից, որը հույսեր էր կապում պարսկահայ վաճառականների հետ՝ թուրքական ապրանքը ռուսական շուկա արտահանելու համար³¹: Ռուսաստան ներմուծված ապրանքը, բացի Մոսկվայից, վաճառքի էր հանվում նաև Ռուսաստանի այլ վաճառաչառ քաղաքներ, մասնավորապես Աստրախան, Մեծ Նովգորոդ, Սմոլենսկ, Արխանգելսկ: Զուղայեցիների կանոնավոր վաճառականությունը Ռուսաստանում սկսվել է 1667 թ.: Սույն թ. մայիսի 31-ին Ալեքսեյ Միխայլովիչ ցարը հրովարտակով արտոնություններ է շնորհում ջուղայեցի վաճառականներ Ստեփան Ռոմադանեցին և Գրիգոր Լուսիկյանին (նաև Հուսիկյան)՝ առանց մաքս վճարելու Պարսկաստանի մետաքսը վաճառել ողջ Ռուսաստանի տարածքում: Զուղայի և Սպահանի վաճառականները Ռուսաստան էին արտահանում մետաքս, չմշակված մետաքս /ղաճ/, մետաքսե գործվածքներ, բամբակ, իսկ Ռուսաստանից արտահանում էին սամույրի, աղվեսի, բելքի, կզաքիսի մորթիներ:

²⁹ Ալեքսանդր Հերմետ, նշվ. աշխ., էջ 177:

³⁰ Նույն տեղում, էջ 185:

³¹ Քիրստեան Յ., Նիֆթը հայ վաճառականության պատմության համար, Հում մետաքսի վաճառականութիւնը եւ հայերը (հրատ. վայրը նշված չէ), 1861, էջ 28:

Առևտուրը, որպես կանոն, երբեմն կատարվում էր դրամով, բայց հիմնականում ապրանք էին փոխանակում միմյանց հետ: Հայ վաճառականների՝ ռուսական սահմաններով առևտուրը այնքան մեծ չափերի էր հասնում, որ ամբողջությամբ սովորում էր Թուրքիայի սահմանով կատարվող առևտրին, հատկապես XVII դարում, երբ թուրքական ավազակաբարո իշխանությունն ընկել էր հոգեվարքի մեջ. «...Սկսեալ ի 1626 ամէ ց1723 ամն Հայք Զուղայու կատարէին զառևտուրս խամ /հում/ մետաքսիք՝ թանկագին գոհարօք՝ մարգարտօք եւ ձեռագօրծք այլ եւ ապրանօք Պարսկաստանաց եւ Հնդկաստանի ի Տէրութեանն Ռուսաստանի...եւ ի սկսանիլ ի Ռուսաստան մետաքսեայ ձեռագործաց, տարեալ եղեն ի Զուղայոյ Հայ արհեստաւորք սակս տալոյ զերանգս մետաքսից եւ վասն ուսուցանելոյ Ռուսաց զայն արհեստ»³²: Հիմնականում Զուղայի հայ առևտրականների շնորհիվ է, որ եվրոպական երկրներից Ռուսաստան ներմուծվեցին բազմատեսակ ապրանքներ՝ մահուդի գործվածքներ, ժամացույցներ, հեռադիտակներ, ակնոցներ, ասեղներ, պերճանքի իրեր³³: Հայ վաճառականների նկատմամբ ռուսական արքունիքի արտոնյալ վերաբերմունքը շարունակվեց նաև Ալեքսեյ Միխայլովիչ ցարին հաջորդած Պետրոս Մեծի օրոք (1682-1725): 1703 թ., հիմնելով Պետերբուրգը, նա հայ վաճառականներին հրավիրեց Պետերբուրգ՝ առևտուր անելու: Նրա գահակալության օրոք հայ վաճառականները չեն սահմանափակվում միայն մետաքսի առևտրով. այս անգամ Ռուսաստան են գալիս հայեր աշխարհի չորս անկյուններից՝ Ղրիմի քաղաքներից, Կամենեց և լեհական այլ քաղաքներից: Սրա շնորհիվ Ռուսաստանում մեծանում էր վաճառվող իրերի քանակը:

Այսպիսով, անգնահատելի է հայ առևտրական կապիտալի ներկայացուցիչների դերը հայ ժողովրդի պատմության հողովոյթում: Նրանք, թափառելով Ռուսաստանում, Արևմտյան Եվրոպայում, Պարսկաստանում, Սիրիայում, Հնդկաստանում, Չինաստանում, այդ երկրներում հիմնեցին հայկական գաղութներ: Ծնորհիվ Նոր Զուղայի գաղթահայ համայնքի ներկայացուցիչների՝ օտար հողում լուծվում էին ազգային եկեղեցուն և մշակույթին առնչվող համահայկական կարևորության բոլոր հարցերը: Հայ առևտրական բուրժուազիան կապող օղակ դարձավ Եվրոպայի, Ասիայի և Արևելքի միջև՝ խթանելով հայ-ռուսական, հայ-իրանական և եվրոպական

³² Նույն տեղում, էջ 32:

³³ **Խաչիկյան Շ.**, նշվ. աշխ., էջ 6-7:

երկրների հետ առևտրատնտեսական հարաբերությունների ամրապնդումն ու զարգացումը:

КУПЦЫ НОВОЙ ДЖУГИ КАК ПОСРЕДНИКИ В ТОРГОВЛЕ МЕЖДУ ИРАНОМ И ЗАПАДНОЙ ЕВРОПОЙ

ПАПИКЯН К.В.

Резюме

Согласно сведениям летописцев XVII века (Закария Канакерци, Аракел Даврижеци, Закария Агулеци), иранским шахом Аббасом I было организовано массовое насильственное переселение армян в Иран. Благодаря торговой деятельности армянского купечества армянский торговый капитал (капитал ходжей) был сосредоточен в поселке Новая Джуга (Джульфа), основанном переселенцами из разных районов Армении в южной части города Исфахан. Купцы из Новой Джуги являлись посредниками в торговле между Ираном и Западной Европой.

В трудах армянских историографов сохранились важные сведения о роли армянских ходжей в национально-церковной и духовно-культурной жизни иранской общины, об их активном участии в выполнении дипломатических поручений иранского правительства. Армянские ходжа подписывали торговые договора с разными товариществами и даже с государствами. В их руках была сосредоточена значительная часть торговли с крупными европейскими городами, одновременно они устанавливали торговые связи с азиатским торговым рынком.

MERCHANTS OF NEW JUGA AS MEDIATORS IN TRADE BETWEEN IRAN AND WESTERN EUROPE

K. PAPIKYAN

Abstract

According to the historiographers of the 17th century (Zakaria Kanakerzi, Arakel Davrizhetsi, Zakaria Aguletsi), the Iranian Shah Abbas I organized a massive forced migration of Armenians to Iran. Thanks to the trade activities of the Armenian merchants, the Armenian commercial capital (Khoja capital) was concentrated in the village of New Dzhuga (Julfa), founded by settlers from different regions of Armenia in the southern part of the city of Isfahan. Merchants from New Jugha were mediators in trade between Iran and Western Europe.

In the works of Armenian historiographers has been preserved important information about the role of Armenian Khojas' in the national-ecclesiastical and spiritual-cultural life of the Iranian community, about their active participation in the fulfillment of the diplomatic missions of the Iranian government. The Armenian Khojas signed trade agreements with various partnerships and even with states. A significant part of trade with large European cities was concentrated in their hands at the same time they established trade relations with the Asian trade market.